

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADININ “QILINC VƏ QƏLƏM” ROMANININ ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ VƏ NƏŞR VARIANTININ FƏRQLƏRİ HAQQINDA

“Qılinc və qələm” romanının əlyazması AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda M.S.Ordubadinin 14 sayılı şəxsi arxivində 2-dən 16-ya qədər olan saxlama vahidləri altında mühafizə olunur. “Qılinc və qələm” romanının əlyazması yeganə nüsxədir, avtoqrafdır. Əlyazması cəmi 1307 səhifədən ibarət olan romanın əsas mətni 13 hissəyə bölünərək 2-dən 14-ə qədər olan saxlama vahidləri altında qorunur.

Romanın tam şəkildə nəşri Böyük Vətən müharibəsindən sonra olmuşdur. Ədibin sağlığında əsər iki dəfə Ənvər Məmmədخانlının redaktorluğu ilə nəşr edilir. Romanın birinci hissəsinin nəşri 1946-cı ildə, ikinci hissəsinin nəşri isə 1948-ci ildə mümkün olur. 1949-cu ildə birinci və ikinci hissə birlikdə təkrar nəşr olunur. Roman sonrakı illərdə istər sovet dönmində, istərsə də ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra ilk nəşri əsasında dəfələrlə təkrar çap olunmuşdur. Fikrimizcə, əsərin əlyazmasının elmi-tənqidi mətni yalnız Ənvər Məmmədخانliyə məxsusdur. Romanın bütün nəşrlərində fəsilin adları üzrə apardığımız müqayisələr bu fikrə gəlməyimizə əsas verir. Müqayisə zamanı belə nəticəyə gəlirik ki, fəsilin adları bütün nəşrlərdə tamamilə eyni saxlanılmış və hadisələrin ardıcılığı pozulmamışdır. F. Vəzirova da romanın əlyazmasına deyil, ilk nəşrinə müraciət etmişdir: “Roman ilk çapdan götürülərək digər çaplarla yoxlanılmış, təshih olunmuş halda verilmişdir (1, 399). Əsərin əlyazması ilə nəşrləri arasında müqayisədə biz 2005-ci il nəşrindən istifadə etməyi daha məqsəduyğunsayıyıq. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, biz həm Ənvər Məmmədخانlının, həm də Fəridə Vəzirovanın, həm də digər tərtibçilərin tərtib etdikləri nəşrlərlə romanın əlyazmasını müqayisəli-filoloji araşdırmaya cəlb edə bilərik. 2005-ci ildə çap edilmiş kitab F. Vəzirovanın tərtibi əsasında nəşrə hazırlanmışdır. Biz romanın ilk (1946, 1948-ci illər) nəşrləri ilə F. Vəzirovanın tərtib etdiyi mətni həm fəsilin adları üzrə, həm də “Xarabat”, “Bahar”, “Tovuz salonu” fəsillərini sözbəsöz müqayisə etdik və heç bir fərqli məqamla rastlaşmadıq.

“Qılinc və qələm” romanının mətninin tərtib işləri və redaktorluğu görkəmli yazığımız Ənvər Məmmədخانliyə həvalə olunması çox təqdirə layiq idi. Lakin 70 ildən çox sovet ideologiyasının hökm sürdüyü Sovetlər Birliyinə daxil olan digər respublikalar kimi Azərbaycanda da kommunist rejiminin sərt qadağalarından kənara çıxmaq mümkün deyildi. Ordubadi “Qılinc və qələm” romanını yazdığı və nəşriyyata hökm sürdüyü illər şəxsiyyət-pərəstişin, ciddi senzuranın təqib edildiyi bir dövrə təsadüf edirdi. Sovet rejimi bədii əsərlərin nəşri işlərində senzuranı daha da ciddiləşdirdiyi üçün kommunist ideologiyasına cavab verməyən əsərlər ya ixtisar, ya da təhrif edilərək zədələnmiş bir şəkildə nəşr olunurdu. “Qılinc və qələm” romanı da bu qəbildən olan əsərlərdəndir.

Fəridə Vəzirova 1941-ci ildə “Azərnəşr”də Ənvər Məmmədخانli ilə M.S.Ordubadinin əsərin redaktə işləri ilə bağlı apardıqları müzakirələrini belə təsvir edir: “...Cavan redaktor romanda bəzi yerlərin uzadıldığını deyərək ixtisar etməyə icazə istəyirdi.

- Mirzə, baxın, əsərin bu yerini xeyli azaltmaq olar. Axı, Səba xanımın bu macərələrinin sizin əsas götürdüyünüz məsələlərə o qədər də daxil yoxdur. Bilirsiniz...

- Bilirəm, üstünü vurma, qoy getsin...” (2, s. 107). Əsərin əlyazması ilə nəşrinin müqayisəsi zamanı görürük ki, Ənvər Məmmədخانli Səba xanımla bağlı bir cümləni belə ixtisar etməsə də, əsərin yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan bir sıra mühüm tarixi hadisələrdən bəhs edən bir neçə böyük abzas, fəsil ixtisar etmişdir. “Qılinc və qələm” Ordubadi yaradıcılığına xas olan macərəçilik üslubunda yazılmışdır. Əlbəttə, bu janrın ədəbiyyat tarixində özünə görə mövqeyi vardır. Müəllifin özünəməxsus sənətkarlığını nümayiş etdirən bu cəhət bir qayda olaraq onun romanlarının süjet və kompozisiyasının maraqlı və yığcam qurulmasına kömək edir. Lakin bəzən o, diqqətini ikinci və üçüncü məsələlərə cəlb edərək əsas mövzudan uzaqlaşır. “Qılinc və qələm” əsərində də bu cəhət nəzərə çarpmaktadır. Bizcə, M. Hüseynin qeyd etdiyi kimi Qətibənin, Səba xanımın və yaxud xacələrin bu qədər uzun və ətraflı təsviri romandakı əsas surətlərin bədii tənəsübünü ciddi surətdə pozur (3, s. 579).

Romanın avtoqraf ilə bütün nəşr variantlarını nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, “Şimali Azərbaycan”, “Hiylə” fəsillərinin adları dəyişdirilərək “Vahid Azərbaycan”, “İfşa” kimi verilmişdir. Əlyazmanın altıncı hissəsinin 541-ci səhifəsində olan “And sındı” (4, s. 541) fəsilini nəşrin birinci hissəsinin sonunda həm adı, həm də məzmunu dəyişdirilərək “And” (5, s. 340) kimi verilmişdir.

Qətibənin göstərişi ilə Hüsəməddin tərəfindən Atabəyə qarşı elə sui-qəsd hazırlanır ki, bunun Qızıl Arslan tərəfindən hazırlandığı Atabəy Məhəmməddə şübhə doğurmamalı idi. Canpolad kişinin evində ona qarşı olan sui-qəsdin qarşısını ev sahibinin qızı Gözəl alır. Bu hadisədən sonra Atabəy həmin qızla maraqlanır: “Əsası çürümüş xəlifə ilə qohum olmaqdan, gözəl, igid, dilli, mərifətli bir kəndli qızına evlənmək daha yaxşıdır. Bu halda ki, qızın dayısı Fəxrəddindir. Mən onunla qohum olandan sonra Aran məsələsini həll etmiş olacağam” (5, s. 335).

Gözəl isə Atabəyin sevgisindən istifadə edərək Şimali Azərbaycanı Atabəy Məhəmmədin hücumundan qurtarmağı və Aran xalqını xoşbəxt etməyi düşünürdü. Buna görə Atabəyin qarşısında şərt qoyaraq deyir: “Məni sevən, xalqımı sevməlidir. Məni sevən zat, bu xalqın düşməni olmamalıdır. Çünki mən bu torpaqda və bu xalqın içərisində doğulmuşam.

- And içirəm.

- Hökmdar bilməlidir ki, bizim elin adətində and içib andını sındıran adamdan da düşmən adam yoxdur” (5, s. 330).

⁶² AMEA, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, dissertant. emahesimova@mail.ru

Gözəl zənn edir ki, Atabəy and içərsə, bunu pozamayacaqdır. “Qılınc və qələm” romanının bütünnəşr variantlarının birinci hissəsinin sonuncu “And” başlığı altında verilmiş fəslində Atabəy Məhəmməd andını pozmur. Tərtibçi nəşr variantında fəslin məzmununu dəyişmək üçün romanın əlyazmasında olan: “Gözəl hər nə danışdı isə Atabəy bir bəhanə ilə cavabından boyun qaçırırdı. Atabəy öz qəlbində: “Bir qızıdır aldım qurtardı getdi daha iş işdən keçibdir, qız da məni sevir mən də qızı sevirəm, bundan sonra nə adət, nə ənənə bəzəyirdi? Qız bir and içdi xoşuma gəldi. Mən də bir and içdim qızın qəlbi razı qaldı. Bir səltənəti bir qızın iqbalına bağlamaq olarmı? Nə cürə istəyirsə yaşasın mən ona hər bir nizam yaradaram” deyirdi. Lakin Gözəl böylə düşünmürdü, artıq o, Atabəyin yaxın günlərdə andını sındıracağına inanırdı” (4, s. 544) hissələri ixtisar edib, “Atabəy həqiqətən aranırlara qarşı müharibə açmadı. Aranırlar ilə dostluq, qardaşlıq əlaqəsi yaratmaq, sülh bərpa etmək üçün qoşunu düşərgələrdə yerləşdirib az bir qüvvə ilə Nizaminin ayağına getməli oldu. Atabəy başındakı atlıları ilə Gəncəyə hərəkət etməzdən əvvəl...” (5, s. 341), “Atabəy Gəncədə Nizamini yanına çağırır aranırlar ilə əbədi sülh və qardaşlıq əlaqəsini bərpa etmək üçün tədbirlər tökdü. İşlər düzələndən və ölkədə asayiş bərpa edəndən sonra qoşuna geri çəkilmək üçün əmr verib ölkəni səyahətə çıxırdı. Atabəy Gözəli inandıraraq yola düşdü” (5, 341) və s. cümlələr əlavə etmişdir.

Əlyazmada olan “And sındı” fəslindən sonra gələn “Qanlı təş” fəslə tamamilə, “Püsəran” fəslinin bir çox hissəsi ixtisar edilmiş, bəzi yerləri nəşrdə “And” fəslinə tərkibində verilmişdir (5, s. 341-343). Əlyazmanın 802-ci səhifəsində “Bu gün Gəncədə verilən ziyafət tarixi ziyafətdir” cümləsi ilə başlayan hissə nəşrdə “Tarixi ziyafət” (6, s. 144) adı ilə adlandırılmışdır.

“Tarixi roman janrının yaranmasını və işləkliyini şərtləndirən ən mühüm amil çağdaş dövrün problemlərinin tarixə söykənərək əks olunması zərurətidir” (7, s. 26) ki, belə bir missiyanı Ordubadi öz üzərinə götürərək “Qılınc və qələm” romanında XII əsr tarixində baş verən mühim hadisələrdən və fəaliyyət göstərən şəxsiyyətlərdən bədii priyom kimi istifadə edərək müasir həyatın ictimai-siyasi hadisələrinə müasir münasibətini əks etdirmişdir. Demək olar ki, Nizami obrazının vasitəsilə ədib öz ictimai-siyasi ideyalarını ifadə etmişdir. Prof. Q.Xəlilovun ifadəsi ilə desək, “ədib təsvir etdiklərinin həm də ehtiraslı təbliğatçısı idi” (8, s. 147). Xalqın azadlığı, dil məsələsi, ikiyə parçalanmış Azərbaycan – Cənubi Azərbaycanın farsların müstəmləkəsi olması, Şimali Azərbaycanın sovet rejimi altında əzilməsi daima Ordubadını düşündürmüşdür. “M.S.Ordubadi qədim tariximizdə Azərbaycan xalqının azadlıq, istiqlaliyyət istəyini, xalqın milli birliyi, milli siması, milli qüruru və s. məsələləri axtarır və bu dəyərlərin, hadisələrin, xarakterlərin mahiyyətinə hopdurur. Belə bir qənaəti də istisna etmir ki, müəllifin bu məqamlara yanaşmasında tarixilikdən çox, müasir düşüncə, müasir baxım və istək vardır” (9, s. 251).

XII əsrin tarix mənzərəsini yaratmaqda məqsəd bir tərəfdən xalqın öz tarixi keçmişinə səyahət etmək istəyi idisə də, digər tərəfdən yazıçının müasir həyat hadisələrinə olan münasibətini bu tarixi dönmə hadisələri fonunda verməyə çalışması olmuşdur. “Gəncə şəhərində böyük bir həyəcan var idi. Azərbaycanda mövcud olan itaətsizliyi ləğv etmək üçün göndərilən İraq və fars qoşunundan 5 min nəfər də Aran ölkəsində yerləşdirilmişdi. Atabəy Məhəmməd tərəfindən göndərilən bu dəstə Əmir İncənin göstərişi ilə hərəkət edir, vaxtilə vergidən boyun qaçıran kəndliləri cəzalandırır və qarət edirdi. Həbslərin və sürgünlərin sayı-hesabı yox idi” (10, s. 290). Bu mənzərə bizə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zorakılıqla süquta uğradan sovet Rusiyasının Azərbaycanda sosialist rejimini qurmaq üçün XI Qırmızı Ordunun xalqa etdiyi zülməti, Əmir İncənin obrazı isə rus, erməni, yəhudi və gürcü millətlərindən ibarət olan Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasına rəhbərlik edən qatı daşnak A.İ. Mikoyanı xatırladır. Həbsləri və sürgünləri isə 1920-ci ildən başlanan, illərlə davam edən repressiya tədbirlərinin sətiraltı işarə və eyhamlarla təsviri yazıçının dövrün hadisələrinə ayıq münasibətinin və fəal vətəndaşlıq mövqeyinin təzahürü kimi maraq doğurur.

Əlyazmada olan, lakin nəşrlərə daxil edilməyən “Qanlı təş” adlı fəslinin məzmunundan bəlli olur ki, Atabəy Məhəmməd Qızıl Arslana bildirmədən Şirvan xaqanı ilə gizli bir əhdnamə bağladı. Bu əhdnaməyə görə Atabəy Arana hücum etdiyi zaman Şirvan qoşunları da arxadan Arana hücum etməli idi. Atabəyin ikinci hücumu zamanı aranırlar iki qütbə müqavimət göstərməli olduqları üçün, Arana gedən yolların hamısının dağıdılması xalqın müqavimətin qırır, buna görə də üsyançılar Gəncəni boşaldıb dağlara çəkilirlər. Nizami Məhsəti xanım ağır xəstə olduğu üçün onu tək qalmasına razı olmur, Gəncədə qalır. Atabəyin qoşunu onun evinə girib hər şeyi dağıdır, kitabların yandırılır. Nizamini götürüb Atabəyin huzuruna aparırlar. Atabəy Nizamiyə:

- Bunlara yaxşı bax. Kəsilən başların səbəbi sizsiniz. Bu qanların məsuliyyəti sizin öhdənizdədir. Sizi bura çağırmaqda məqsəd üsyanın nəticəsini göstərmək idi. Sən şairi bunlardan əvvəl öldürməli idim. Lakin bir kərə həyatına qəsd etməmək üçün Qızıl Arslanın canına and içmişəm. Sizin kitablarınızı və yazılarınızı yandırmaq sizi öldürmək kimidir” (10, s. 553-556).

Tarixə nəzər yetirdikdə görürük ki, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın hakim olduğu dövrdə belə bir tarixi hadisəyə təsadüf edilməmişdi. Atabəy Məhəmməd öz daxili və xarici siyasəti ilə hakim olduğu dövrdə Atabəylər dövlətinin möhkəmlənməsində, inkişafında misilsiz xidmətləri olmuş hökəddar: “Atabəy Cahan Pəhləvanın inzibati bacarığı və sərt tələbkarlığı sayəsində dövlət idarəsinin bütün sahələrində qayda-qanun möhkəmləndirilmişdi. Atabəyin hakimiyyətinin on ili ərzində dövlət heç bir xarici basqına məruz qalmamışdı. Məhz onun hakimiyyəti dövründə gürcülər onunla sülh bağlamış, onun tələblərini qəbul etmişlər. Atabəyin hakimiyyətinin möhkəmlənməsindən az sonra Atabəylə Xarəzmşah Təkiş (1172-1200) arasında dostluq münasibəti yarandı” (11, s. 61). Atabəy Məhəmməd Azərbaycan və Arrana qardaşı Qızıl Arslanı canişin təyin etmişdi. Gəncə şəhəri ilə bağlı siyasi hadisələrə isə Cahan Pəhləvanın oğlanları – Əbu Bəkir və Əmir Əmiran arasında baş vermiş ixtilafın nəticəsində meydana çıxmışdı (11, s. 84).

Görünür, M.S.Ordubadi dövrünün gerçəkliklərini və problemlərini əks etdirmək üçün tarixi hadisələri təhrif edib öz yazıçı təxəyyülünə uyğunlaşdıraraq verməyi məqsəduyğun saymışdır. Nizaminin kitabların yandırılması səhnəsi bizə çar Rusiyasının əli ilə daşnaklar tərəfindən Ordubadın evində axtarış aparılarkən əlyazmalarının yandırılmasını xatırladır: “Mənzilimə gəldim.

Daşnak könüllüləri kitablarını yığib dağıtmışdı. Əlyazmalarım da məhv olmuşdu. Mənzildə bir peç, bir də taxta çarpayı qalmışdı” (12, s. 170).

“Qanlı təşt” nəşrdən ixtisar edilsə də, romanın ikinci hissəsində bu fəsillərin olduğunu təsdiqləyən cümlələr vardır: “Biz onların böyük ordu ilə Azərbaycana hücum etdiklərini görmüşük. Mənim möhtərəm dostumun özü də Atabəy Məhəmmədin qanlı təştinin qarşısında oturmuşdur. Onun Atabəy Məhəmməd tərəfindən yandırılan kitabxanasının küllərini küləklər indi belə fəzada gəzdirməkdədir” (6, s. 124).

İstər “And sındı” fəslində, istərsə də “Qanlı təşt” fəslində tarixi həqiqətlərin təhrif olunması sovet ideologiyasına uyğun olmadığı üçün əsərin bu hissələri nəşr variantlarında ya ixtisar edimiş, ya da məzmunu dəyişdirilərək verilməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, müqayisələr zamanı əsərin əlyazması və nəşrləri arasında müxtəlif şəkildə fərli məqamlara rast gəldik. Bir neçə fəslin, abzasların və cümlələrin ixtisar edilərək nəşrdə verməməsini aşkarladıq. Bütün bu müqayisələrdən belən nəticəyə gəlmək olar ki, “Qılınc və qələm” romanının elmi tənqidi mətninin yenidən hazırlanmasına ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Ordubadi M.S. Əsərləri, 8 cildə VIII cild. Bakı: Azərənşr, 1967, 402 s.
2. Vəzirova F.S. Məmməd Səid Ordubadi. Bakı: Gənclik, 1970, 121 s.
3. Hüseyn M.Ə. Əsərləri 10 cildə. Ədəbi-tənqidi məqalələr (1926-1947) 9-cu cild. Bakı: Yazıcı, 1976, 632 s.
4. Ordubadi M.S. Qılıncvə qələm (VI hissə). AMEA ƏYİ, f. 14, s.v. 7, 100 v.,
5. Ordubadi M.S. Qılıncvəqələm. Birincihissə. Bakı: Şərç-Qərb, 2005, 344 s.
6. Ordubadi M.S. Qılıncvəqələm. İkincihissə. Bakı: Şərç-Qərb, 2005, 422 s.
7. Əhməd Samil Elaydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Mövzu, problematikavəsənət karlıqməsələləri (1991-2005). Bakı, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2017, 192 s.
8. Xəlilov Q.Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən. Bakı: Elm, 1973, 352 s.
9. Rzayev Y.H. Azərbaycan romanı: Siyasət və millidüşünce. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2010, 296 s.
10. Ordubadi M.S. Qılıncvəqələm (IV hissə). AMEA ƏYİ, f. 14, s.v. 5, 100 v.
11. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəylərdövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərç-Qərb, 2007, 312 s.
12. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. AMEA Əİ, f. 14, s.v. 448, 180 v.

Açar sözlər: Məmməd Səid Ordubadi, “Qılınc və qələm”, əlyazma, nəşr, ixtisar, təhrif.

Ключевые слова: Маммад Саид Ордубади, «Меч и перо», рукопись, публикации, сокращения, искажение.

Keywords: Mammad Said Ordubadi, "Sword and Pen", manuscript, publications, abbreviations, distortions.

О РАЗЛИЧИЯХ РУКОПИСНЫХ И ПУБЛИКАЦИОННЫХ ВАРИАНТОВ РОМАНА «МЕЧ И ПЕРО» МАММАД САИДА ОРДУБАДИ

Резюме

В своем романе «Меч и перо» Маммад Саид Ордубади мастерски отразил историко-культурную картину XII века, подходил к событиям того периода во многих случаях с точки зрения современности. В статье дается сравнительно-филологический анализ вариантов рукописей и публикаций романа «Меч и перо». В статье проведены обширные сравнения искаженных, или полностью сокращенных глав в опубликованных версиях произведения, которые были в автографе романа «Меч и перо», а также научно прокомментировано художественное представление фактов, событий и исторических личностей в произведении. Основываясь на архивных материалах и публикациях романа в разные годы, в статье обобщаются выводы на научно-теоретическом уровне.

ABOUT MANUSCRIPTS AND DIFFERENCES IN PUBLICATION OF MAMMAD SAID ORDUBADI'S NOVEL "SWORD AND PEN"

Summary

Mammad Said Ordubadi masterfully reflected the historical and cultural landscape of the XII century, in many cases approached the events of the period in terms of modernity in his novel "Sword and Pen". The article provides a comparative-philological analysis of the manuscripts and publications of the novel "Sword and Pen". In the autograph of the novel "Sword and Pen", extensive comparisons were made about the chapters that were distorted and completely abbreviated in the published versions, and commented on the artistic representation of facts, events and historical figures in the work. Based on archival materials and publications of the novel in different years, the author summarized the conclusions at the scientific and theoretical level.

Рəyçi fil.ii.f.d., dos. Ə.Nəcəfzadə